

Старычонок В. Д.

(Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка,
г. Мінск, Беларусь)

МАДЭЛІ РЭГУЛЯРНАЙ СЕМАНТЫЧНАЙ ДЭРЫВАЦЫІ: НА МАТЭРЫЯЛЕ ДЗЕЯСЛОЎНАЙ ЛЕКСІКІ

В статье рассматриваются модели семантической деривации глагольной лексики, включающие в свой состав исходную и реципиентную понятийные сферы. Характеризуются прямые и обратные модели, устанавливаются направления смыслового развития исходных лексико-семантических вариантов, экстраполирующих часть своей семантики в итоговую метафорическую область.

Ключевые слова: модель, метафора, семантика, глагол, вторичная номинация, семантическая деривация, деструктивные, акциональные, метеорологические, гастрономические, водные номинации.

XXI стагоддзе з яго імклівым ростам ведаў, цесным перапляценнем гуманітарных, прыродазнаўчых і тэхнічных навук, узаемадзеяннем рацыянальных і трансрацыянальных пачаткаў чалавечага духу характарызуецца неаслабнай цікавасцю лінгвістаў да пытанняў прыроды мовы і яе функцыянавання ў сучасным грамадстве. Назіраецца пільная ўвага да даследавання праблем семантычнай дэрывацыі і другаснай намінацыі, пад якой разумеюць змену змястоўнай часткі ўжо існуючага ў мове слова, суадноснага з іншымі фрагментамі рэчаіснасці. Утварэнне новага лексіка-семантычнага варыянта (ЛСВ) ажыццяўляецца шляхам пераасэнсавання семантыкі зыходнай адзінкі і выбудавання пэўных сэнсавых адносін паміж зыходным і вытворным ЛСВ. Пры гэтым выкарыстоўваецца гукавое афармленне (фанетычны воблік) ужо існуючай у мове лексічнай адзінкі. Другасныя ЛСВ не проста называюць пэўныя фрагменты рэчаіснасці, а фармулююць пра іх уяўленні, канцэптуалізуюць іх у чалавечай свядомасці.

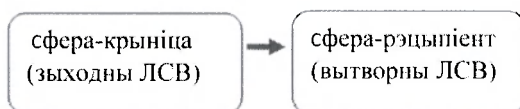
Утварэнне другасных ЛСВ ажыццяўляецца па пэўных мадэлях, у іх аснову кладуцца бінарныя апазіцыі (інтэгральныя семы першасных і другасных ЛСВ), што звязваюцца паміж сабой на ўзроўні рознага роду асацыяцый, падабенстваў, параўнанняў, атаясамліванняў і стэрэатыпных уяўленняў. Мадэль пры дапамозе сцэнарыяў, фрэймаў і слотаў, якія адносяцца да розных паняцційных сфер, з'яўляецца сродкам спасціжэння, прадстаўлення і ацэнкі фрагментаў рэчаіснасці, дзе адлюстроўваецца нацыянальная, сацыяльная і асобная самасвядомасць [2, с. 48].

Мадэлі семантычнай дэрывацыі дзеясловаў уключаюць у свой склад два асноўныя элементы.

1. Зыходная паняццiяная сфера (сфера-крыніца, сфера-донар, крыніца матывацыі, крыніца метафарычнай экспансіі). Да гэтай сферы адносяцца першасныя

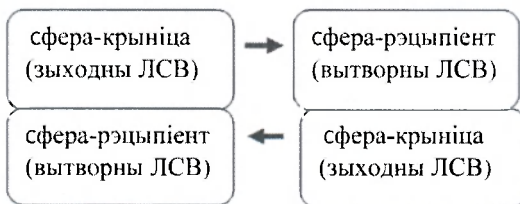
неметафарычныя ЛСВ, сэнсавая напоўненасць і тэматычная накіраванасць якіх шмат у чым вызначаюць семантычныя шляхі і сцэнарыі развіцця семантычнай дэрывацыі, даюць магчымасць прагназаваць эвалюцыю значэння слова.

2. Выніковая паняццыйная сфера (новая канцэптуальная вобласць, сфера-рэцыпіент, сфера-мішэнь, вынік метафарычнай экспансіі). Да гэтай сферы адносяцца другасныя ЛСВ, што адлюстроўваюць практычна ўсю аб'ектыўную рэальнасць і захоўваюць не толькі сэнсавыя кампаненты зыходнай сферы, але і яе канататыўны патэнцыял.

Такія семантычныя мадэлі складаюць адну з асноўных частак нацыянальнай моўнай карціны, нацыянальнай ментальнасці, у адпаведнасці з якой чалавек дзейнічае, думае, знаходзіць аналогіі і ўніверсальныя сувязі паміж прадметамі і з'явамі рэальнасці, пэўным чынам класіфікуе навакольную рэчаіснасць [1, с. 39].

Пры выяўленні тыпаў мадэлей увага акцэнтуюцца на фрэймавай (тэматычнай) прыналежнасці ЛСВ зыходнай і выніковай паняццыйных сфер. У залежнасці ад гэтага вылучаюцца прамыя і адваротныя (абарачальныя) мадэлі. У абарачальных семантычных мадэлях адбываецца замена донарскай і рэцыпіентнай сфер: сфера-крыніца ў першай мадэлі з'яўляецца сферай-рэцыпіентам, а сфера-рэцыпіент у другой мадэлі, наадварот, выступае ў якасці сферы-крыніцы. Правая і левая часткі мадэлі мяняюцца сваімі месцамі.

Прамыя і абарачальныя мадэлі з'яўляюцца даволі абагуленымі і могуць быць уключанымі ва ўсеабадымную формулу «свет – гэта чалавек», «чалавек – гэта свет». У межах кожнай такой мадэлі вылучаюцца канкрэтныя яе разнавіднасці, што залежыць ад аспектаў актуалізацыі тых ці іншых прымет сферы-крыніцы і сферы-рэцыпіента. Так, да ліку прамых **дэструктыўных** мадэлей адносяцца пераасэнсаванні тыпу «нанесці удар, стукнуць → уздзейнічаць на ўнутраны стан чалавека, яго настрой, псіхічнае адчуванне» (*словы ўдарылі, як плётка; газетныя выразы моцна білі, як камяні*). У межах **прамых гастронамічных** мадэлей вылучаецца тып «глытаць, перажоўваць ежу → гаварыць, тлумачыць» (*глытаць словы, перажоўваць навіну*).

Адваротнай для дзеясловаў апрацоўкі з'яўляецца маўленчая мадэль «выконваць пэўныя дзеянні → гаварыць, балбатаць» (*малоць бязглуздзіцу, часаць языком, чаканіць словы*). Па адваротнай **ментальнай** мадэлі ад першасных ЛСВ дзеясловаў са значэннем канкрэтных фізічных дзеянняў утвараюцца другасныя ЛСВ, звязаныя з разумовай дзейнасцю: *думкі праляталі (круціліся, роіліся, блыталіся) у галаве*.

Прамыя мадэлі рэгулярнай семантычнай дэрывацыі яскрава выяўляюцца ў дэструктыўным, гастронамічным, водным, метэаралагічным і іншых кантынуумах.

1. Дэструктыўныя мадэлі

У дэструктыўных мадэлях у якасці сферы-крыніцы выступаюць дзеясловы са значэннем фізічнага дзеяння, накіраванага на аб'ект, у выніку якога ён поўнасьцю знішчаецца, разбураецца ці змяняецца, пашкоджваецца яго структурная цэласнасць на макра- ці мікраўзроўні. Дэструктыўныя дзеясловы намінуюць найбольш значныя для соцыуму дзеянні і працэсы і адносяцца да ліку ключавых дзеясловаў сённяшняй эпохі, што, безумоўна, звязана з такімі актуальнымі працэсамі ў жыцці грамадства, як «перакройванне» геаграфічных і палітычных карт, ваенныя канфлікты, «гандлёвыя войны», узмацненне тэрарыстычных дзеянняў і інш. У рэцыпіентнай сферы рэгулярных семантычных мадэлей часцей за ўсё аказваюцца сацыяльныя, эмацыянальныя, ментальныя, экзістэнцыяльныя, метэаралагічныя і гукавыя ЛСВ.

Дэструктыўныя мадэлі сацыяльных дзеянняў і адносін. У другасных ЛСВ дзеясловаў сацыяльных дзеянняў і міжасобасных адносін адлюстроўваюцца падзеі сацыяльнага жыцця чалавека і грамадства, паводзіны чалавека, яго вобраз і стыль жыцця, узаемаадносіны людзей у сферы эканомікі, палітыкі, рэлігіі, адукацыі, навукі і інш. Кагнітыўныя мадэлі актуалізуюць у новай канцэптуальнай вобласці наступныя сэнсавыя маркеры:

1. «Не даваць спакою каму-небудзь, дакучаць якімі-небудзь пытаннямі, просьбамі, патрабаваннямі, шматлікімі лістамі» (*тузаць, церабіць, тармасіць, бамбіць, бамбардзіраваць*): *Ён цэлы дзень тузаў пытаннямі Тураўца* (У. Шыцік); *Я не стаў болей церабіць яго пытаннямі, настане час – усё праясніцца* (А. Кудравец); *Тармосяць Параньку, распытваюць, як гэта ёй удалося прывезці сетку на агароджу* (М. Ракітны); *Я бамбіў рапартамі начальства, прасіў адправіць мяне на фронт* (А. Дзенісевіч); *Мяне літаральна бамбардзіруюць людзі, якія жадаюць, каб пра іх знялі сюжэт* (П. Баранаў);

2. «Дакучаць пастаяннымі прыдзіркамі, нападкамі, даймаць папрокамі, сваркамі» (*грызці, дзяўбці*): *Баба Ганна спачатку грызла яго за той гармонік* (В. Казько); *Няхай дзяўбуць і закідаюць мяне лібералы, але я буду стаяць на сваім* (А. Арсеннеў);

3. «Спыняць, разрываць адносіны, сувязі, размову, перагаворы і пад.» (*рваць, разрываць, разбураць*): *У гэтай сям'і ніхто нікога не шукаў. Адлегласць лёгка рвала крэўныя і сваяцкія сувязі* (Г. Каржанеўская); *Не рваў ён сувязей з былымі*

сваім катэгамі (В. Малецкі); Няўжо нельга зрабіць так, каб не разарваць дружбы? (І. Шамякін); Такія дзеянні разбураюць цэласную сістэму аказання рэабілітацыйнай дапамогі (В. Сямёнаў);

4. «Пазбавіць маральных сіл і здольнасці супраціўляцца, зрабіць няздольным да актыўнага, творчага жыцця» (спустошыць, атруціць, згарэць, забіць): Спрэчка з Віктарам спустошыла мяне (А. Савіцкі); Два доўгія месяцы, якія атруцілі душу сваёй аднастайнасцю, правёў Юз'ік на хутары (Г. Марчук); Яна згарэла не ад любові, а ад цыннізму несправядлівасці (В. Быкаў); Гэта была надзея ўсяго яго жыцця – і яе забілі (І. Халіп);

5. «Пагарджаць, зневажаць, крыўдзіць» (таптаць, пакусаць): Я не веру, што ёсць людзі, якія топчуць нашу прыгожую чалавечую гордасць (Я. Брыль); Значыцца, калі мяне на кіруючую пасаду не вылучаюць, то трэба пакусаць ці праглынуць (В. Праўдзін);

6. «Спыніць, выкрыць, знішчыць чые-небудзь адмоўныя, шкодныя дзеянні і ўчынкi, негатыўныя сацыяльныя з'явы» (ударыць, біць): Гэтыя дзеянні моцна ўдараць па недахопах (У. Мойскі); Верш Янкі Купалы прагрымеў, як выбух, ён біў па ўсёй плойме рэакцыянераў (А. Лойка);

7. «Даказаць памылковасць чых-небудзь перакананняў, нанесці ідэйнае паражэнне каму-небудзь» (разграміць): Яны хацелі разграміць сваіх палітычных праціўнікаў (У. Васільеў);

8. «Давесці да поўнага расстройтва, да заняпаду, прымусіць распасціся» (разбурыць, разваліць): Распісанае на секундах жыццё ўпартага халасцяка Каця штодзённа разбурала сваімі непатрэбнымі, нават бруднымі прызнаннямі (А. Бязлепкіна); «Яно праўда, – згадзіўся Косця, – дружнюю брыгаду не разваліш» (У. Шыцік);

9. «Цярпець няўдачу ў якой-небудзь справе, не выконвацца, не рэалізавацца» (гарэць): У яе, напэўна, гарэў план, бо быў канец месяца, гарэлі прэміяльныя (В. Гардзей);

10. «Працаваць з запалам, энтузіязмам» (гарэць, рваць): Праца гарыць у яго, вокам не паспееш міргануць, а скрынка поўная ўжо (А. Бароўскі); Значыць, будзе Бондар з хлебам. Цяпер ён пойдзе рваць! Моцны чалавек! (І. Гурскі).

Дэструктыўныя экзістэнцыяльныя мадэлі. Пераносныя ЛСВ маюць непасрэдныя адносіны да жыцця чалавека, яго розных жыццёвых калізій.

1. «Адчуваць, пераносіць цяжкасці жыцця, нягоды, непрыемнасці» (гнуць, ламаць, калаціць, сцябаць, тузаць, трапаць): Жыццё яго гнула і ламала, выпрабоўвала на моц і на разрыў (І. Кудраўцаў); Жыццё калаціла і рвала мяне, як восеньскі вецер сцятую з дрэва галіну (М. Зарэцкі); Само жыццё досыць часта сцябалала мяне па спіне (А. Васілеўскі); А жыццё тузае людзей, як захоча (А. Асіпенка); Жыццё трапала яго... з малалецтва (Л. Галубовіч);

2. «Псаваць, маральна нявечыць жыццё» (пакалечыць, разбурыць): Час цябе пакалечыў, зусім інакшым быў даўней (М. Чарот); З-за прагнасці дачку родную з дому выпхнула, жыццё дзеўцы пакалечыла (І. Мележ); Я збіраюся аднавіць сваё жыццё, якое проста разбурылі (А. Саннікаў);

3. «Праходзіць бурна, інтэнсіўна, з запалам» (*біць, палаць*): *На вялікім свеце б'е жыццё крыніцай* (Я. Купала); *У іх былі радасныя твары, вочы палалі агнём любові да жыцця* (В. Супрунчук).

Дэструктыўныя эмацыянальна-псіхалагічныя мадэлі. Другасныя ЛСВ абмяжоўваюцца псіхолога-эмацыянальным калідорам і ўказваюць на псіхічны стан чалавека, яго эмоцыі, душэўнае хваляванне, пэўныя перажыванні, абу-моўленыя рознымі прычынамі (як правіла, гневам, страхам, злосцю, нянавісцю, зайздрасцю, помстай, непрыняццем чаго-небудзь). У рэцыпіентнай сферы прататыпічнай мадэлі «разбурыць, знішчыць, зламаць, спаліць → прычыніць душэўны боль, уздзейнічаць на эмацыянальную сферу» змяшчаюцца наступныя маркеры:

1. «Быць усхваляваным, ахопленым якім-небудзь моцным пачуццём» (*га-рэць, паліць, палаць, біць*): *Карызна чуў, як усё нутро ў яго гарыць у пякучым агні шалёнае злосці* (М. Зарэцкі); *Жаль і смутак чорны паляць мне душу* (З. Бядуля); *Агонь абурэння ў іх грудзях палаў* (М. Чарнушэвіч); *Князь стаіць, князь маўчыць, жуда, помста б'е з воч* (Я. Купала);

2. «Непакоіць, трывожыць, хваляваць, нерваваць, прычыняць боль» (*скрэбці, рэзаць, грызці, ціснуць, тузаць, ударыць, тармасіць*): *Яго душэўны смутак і скрэбла злосць* (К. Чорны); *І той яе смех, скіраваны другому, вострай пілой рэжа маю душу* (В. Быкаў); *Чую, як цяжка ўздыхае бацька, варочаючыся з боку на бок, – яго грызе трывога* (А. Бароўскі); *І ўвесь час душу яе ціснула гора і смутак* (К. Чорны); *Перад палётам яго тузаў непакой – як дзевядзецца ляцець?* (В. Быкаў); *Бяда звалілася раптоўна і балюча ўдарыла ў сэрца* (М. Пянкрат); *Праз яе (Валерыю Віктараўну) увайшло ў яго душу нешта такое, што з сённяшняга дня не дасць яму спакою, што будзе хваляваць, тармасіць яго* (М. Гіль);

3. «Вывесці з сябе, абурыць, вельмі раззлаваць, выклікаць непрыемнае пачуццё» (*узарваць, карабаціць*): *Гэтая ветлівасць узарвала Андрэя, хоць ён даў сабе слова размаўляць зусім спакойна* (У. Шахавец); *Яго карабаціць ад такіх параўнанняў* (А. Зубаў);

4. «Падавіць, заглушыць, стрымаць пэўныя пачуцці, гора, страх» (*задушыць, патаніць, утаніць*): *Усе астатнія пачуцці ён задушыў у сабе, цяпер яны былі непатрэбны, яны шкодзілі* (В. Быкаў); *Я стараюся ўтаніць усё гэта ў сваёй душы і скіроўваю думкі на іншае* (В. Быкаў); *Але праз год-два змірыўся. Як кажуць, патаніў гора, ды не ў пітве, а ў працы* (Т. Хадкевіч);

5. «Накіроўваць свае дзеянні, размову на дасягненне якой-небудзь мэты, настойліва дамагацца чаго-небудзь, схіляць да чаго-небудзь» (*гнуць*): *Амаль сорак гадоў чакаў ён гэтай хвіліны і з запалам пачаў гнуць сваё насуперак Ягайлу* (К. Тарасаў); *Надзя не разумела, куды гне Касяк* (У. Федасеенка).

У гэтай групе ЛСВ могуць змяшчаць і станоўчую канатацыю, у якой адлюстроўваецца пэўная ступень узбуджанасці, запал, невычэрпная сіла, радасны і шчаслівы настрой: *Чаканне вялікай радасці гарэла ў ім* (К. Чорны); *Косця палаў шчасцем і думаў, што шчасцем поўняцца ўсе навокал* (У. Шыцік); *Дзяў-*

чат ахапіў працоўны запал, ад іх **біла** маладосцю, здароўем, натхненнем, азартам (А. Карпюк); **Цісне** сэрца мне песня начная... Хай жа голасна вецер спявае (М. Багдановіч).

Дэструктыўныя метэаралагічныя мадэлі. Другасныя метэаралагічныя ЛСВ характарызуюць цеплаварот, электрычныя, акустычныя і аптычныя з'явы ў атмасферы. Цесна звязаныя з назоўнікамі (эфектарамі) са значэннем метэаралагічных з'яў (дождж, снег, град, вецер, бура, мяцеліца, завея, маланка, туман, хмара, воблака), яны ўтвараюць акцыянальна-атмасферны калідор, у якім часцей за ўсё рэалізуецца мадэль «Біць, наносіць удары, фізічна ўздзейнічаць → моцна, бесперапынку ліць, сячы (пра вецер, дождж, снег, холад, замаразкі)» (вецер біў у шыбы, зранку луніў дождж, халодны снег біў па твары, з затокі ўдарыў вецер, вецер хвошча па твары).

Дэструктыўныя гукавыя мадэлі. Гукавыя другасныя намінацыі дазваляюць больш дэталёва і зрокава перадаць усю разнастайнасць саўндшафтнага кантынуума, у якім арганічна спалучыліся гукі жывёльнага, расліннага і артэфактнага свету, а таксама гукі і маўленне чалавека. Даволі часта такія намінацыі суправаджаюцца пеяратыўнымі маркерамі 'гаварыць што-небудзь неабдуманая, нетактоўная' (ляпнуць), 'бесперапынна гаварыць, паўтараць адно і тое' (дзяўбіці), 'даймаць папрокамі, нападкамі' (дзяўбіці), 'рэзка адчытваць, крытыкаваць, выступаць з рэзкімі нападкамі' (сцябаць, сцёбаць, граміць).

2. Гастронамічныя мадэлі

Гастронамічныя дзеясловы трывала замацаваліся ў беларускай кулінарнай традыцыі і суадносяцца з працэсамі прыгатавання і спажывання ежы, дзеяннямі, накіраванымі на задавальненне фізіялагічных патрэб чалавека, рэалізацыю разнастайных відаў і форм яго жыццядзейнасці. Метафарычныя праекцыі такіх дзеясловаў накіраваны на розныя сферы пазамоўнай рэальнасці, звязаныя з псіхалагічным станам чалавека, яго ментальнасцю, соцыумам, сацыяльным узаемадзеяннем, міжасобаснымі адносінамі, а таксама з часам, працягласцю працякання дзеяння, яго інтэнсіўнасцю, тэмпературнымі паказчыкамі і інш.

Гастронамічныя сацыяльныя мадэлі. Вобразнае прыпадабненне працэсу прыгатавання і спажывання ежы да сацыяльных і міжасобасных адносін назіраецца ў дзеясловаў мяшаць 'уцягваць, умешваць, ублытваць у што-небудзь', падмасліць 'даць хабар, задобрыць хабарам', шпігаваць 'многа раз паўтараць каму-небудзь з мэтай убіць у галаву', марынаваць 'знарок затрымліваць рашэнне, выкананне чаго-небудзь'. У семантычных мадэлях актуалізуюцца наступныя маркеры:

1. «Назаяць, дапякаць, даймаць каго-небудзь сваркамі, папрокамі» (есці, грызці, кусаць): *З бяды людзі кривуюць адзін на аднаго, з'есці адзін аднаго гатовы* (І. Мележ); *Ён пачаў грызці жонку за дурную ініцыятыву* (В. Быкаў); *І свой жа брат цябе кусае, бо кожны выслужыцца хоча* (Я. Колас);

2. «Перастарацца, перайсці якія-небудзь межы дазволенага ў чым-небудзь, даставіць непрыемнасці» (*перасаліць, насаліць*): *Нямала насаліў дзед за сваю службу пану бургамістру і яго паслугачам* (А. Якімовіч); *З гэтым даследаваннем рынку вы перасалілі, яно нам лішняе, а таму, што няма праблемы са збытам* (С. Яновіч).

Гастронамічныя эмацыянальныя мадэлі. Першасныя кулінарна-гастра-намічныя ЛСВ у гэтай групе праецыруюцца на сферы псіхалагічных з'яў і адлюстроўваюць адмоўныя эмоцыі, перажыванні чалавека, яго душэўныя пакуты (*кіпець, грызці*): *Карызна кіпеў шалёным абурэннем, перамяшаным з злараднасцю* (М. Зарэцкі); *Жанчына кіпіць ад крыўды і злосці, але чакае яшчэ чагосьці* (К. Чорны); *Трывога апошнім часам грызла ягоную душу* (Л. Дайнека).

Гастронамічныя экзістэнцыяльныя мадэлі. Дзеясловы працэсу харчавання атаясамліваюцца з жыццёвымі выпрабаваннямі чалавека, яго ўласным вопытам: *выніць* 'вынесці, выцерпець', *каштаваць* 'зазнаваць, зведваць, перанесці', *пакаштаваць* 'спазнаць на ўласным вопыце', *паспытаць* 'перажыць, зведаць у жыцці, на практыцы', *сербануць* 'многа перанесці, зазнаць гора', *хлеббануць* 'зведаць, перанесці'.

Гастронамічныя маўленчыя мадэлі. У фокусе другасных ЛСВ дзеясловаў *глытаць, праглынуць* аказваюцца характарыстыкі маўлення, звязаныя з дрэннай дыкцыяй, невымаўленнем пэўных гукаў і слоў: *Хлопчык пазнаў Амельку і загаварыў быстра, глытаючы словы* (К. Чорны); *Баец раптам змоўк, нібы праглынуў словы, і пахіснуўся, хапаючыся за бок* (В. Быкаў).

3. Водныя мадэлі

Дзеяслоўнае семантычнае поле вады складае невялікі працэнт лексічнага складу мовы і ўключае кінетычныя дзеясловы са значэннем характару руху вады, працэсу яе ўжывання і пэўнага стану, якія ў ходзе семантычнай дэрывацыі экстрапаліруюць сваю семантыку на акцыянальныя, сацыяльныя, псіхалагічныя і тэмпаральныя сферы.

Водныя акцыянальныя мадэлі. У акцыянальных мадэлях актуалізуюцца семы руху, перамяшчэння, што ажыццяўляюцца не толькі па вадзе, але і па зямлі, у паветры.

«Плыць → рухацца, перамяшчацца па зямлі, у паветры». Такі рух можа адносіцца да прыродных з'яў (хмар, воблакаў, туману), нябесных свяціл, паветраных транспартных сродкаў, руху людзей і інш.: *У небе, пераганяючы адна адну, плылі шэрыя хмары* (І. Гурскі); *Месяц ціха плыве залатым чаўнаком* (З. Бядуля); *Угары эскадрыллямі плылі самалёты* (І. Мележ); *Бесперапыўны паток войск плыве і плыве па галоўнай вуліцы* (П. Пестрак); *Цякуць патокі людзей* (Б. Васільеў);

«Плыць, цячы, струменіць → распаўсюджваць у паветры пахі, святло, гукі» (*плыць, ліць, струменіць*): *Пахла спелай збажыной – пах гэты плыў з палёў* (І. Шамякін); *Над рэчкай плыла мелодыя нейкай вельмі знаёмай песні* (А. Асі-

пенка); *Праз запацеляя шыбыплылі гукі піяніна* (С. Грахоўскі); *Узышоў месяц і ліў над зямлёй сваё сумнае серабрыстае святло* (В. Вольскі); *Шчодра ліо цяпло яскравае красавіцкае сонца* (І. Шамякін); *Над хвойі празрыстымі хвалямі струменіць гарачае наветра* (В. Быкаў).

Водныя сацыяльныя мадэлі. Другасныя сацыяльныя ЛСВ скіраваны ў сферу грамадскага жыцця, фінансавай дзейнасці, а таксама міжасобасных адносін.

«Бурна цячы, пералівацца → праяўляцца з вялікай сілай (пра падзеі грамадскага жыцця)» (*бурліць, віраваць*): *Скрозь бурліла людское мора* (У. Юрэвіч); *І цвітуць над шатрамі надзеі, і бурліць жыццё* (М. Лынькоў); *Паўсюль віравала новае жыццё* (У. Караткевіч);

«Ліць, наліваць каплямі → даносіць, нагаворваць, беспадстаўна абвінавчваць у чым-небудзь» (*капаць, ліць*): *Ён насуперак свайму жаданню мусіў капаць на сумленнага і разумнага камандзіра, якому тая размова, мяркуючы па ўсім, будзе каштаваць жыцця* (В. Быкаў); *Яны лілі розныя памыі на перадавых беларускіх патрыётаў* (К. Акула); *На яго лілі бруд, яму здраджвалі папличнікі, але ён не змяніў сваіх прынцыпаў* (П. Севярынец);

«Ачысціць, змыць бруд вадой → легалізаваць грошы, набытыя незаконным шляхам» (*адмыць*): *Інфармагенцтвы паведамляюць, што зараз складана ўхіліцца ад падаткаў ці адмыць свае прыбыткі ў замежжы* (У. Паўлаў); *Некаторыя мелі намер адмыць злачынныя капіталы ў Беларусі, уклаўшы «брудныя грошы» ў будаўнічы бізнес* (У. Ціхіня);

«Затапляць, прымушаць ісці на дно → данесці, тайна паведаміць» (*тапіць*): *Ты тапіў нас, каб зменшыць сабе кару* (Г. Далідовіч); *Ён немцам лізаў боты і, каб выслужыцца, тапіў сваіх людзей* (І. Гурскі).

Водныя мадэлі псіхалагічнай сферы. У водных мадэлях падкрэсліваецца сіла і моц воднай плыні, якая атаясамліваецца з пачуццямі чалавека.

«Прымушаць ісці на дно, затапляць → стрымліваць, заглушаць пачуцці» (*тапіць*): *Уцякач спачатку тапіў свой сум у віне* (Л. Дайнека); *Ён проста топіць сябе, свае пачуцці ў працы, бо дома няма з кім пагаварыць* (У. Клімовіч); *Ён пачаў тапіць сваю крыводу ў працы* (У. Карпюк);

«Бурна цячы → ярка, бурна выяўляць пачуцці» (*віраваць*): *А Данік віруе, злуецца. А нічога зрабіць не можа* (А. Бязлепкіна); *Радасць віравала ў выцвілых вачах* (Л. Дайнека); *Розыгрышы, вершы, жарты, ідэі, нейтаймаваная энергія і сіла жыцця так і віравалі ў ім* (У. Караткевіч).

Водныя тэмпаральныя мадэлі. У тэмпаральных мадэлях адлюстроўваецца працяканне часу, яго пэўны храналагічны парадак.

«Ліцца, струменіцца, цячы → праходзіць, працякаць (пра час)»: *Паволі, аж занадта паволі цяклі часіны* (К. Акула); *Хвіліны цяклі марудна* (А. Гара); *Праходзіў час, плылі нядзелі.., і дні дзяцінства адляцелі кудысь у выцвіўшую даль* (Я. Колас);

«Цячы → праходзіць, ісці сваім парадкам, развівацца ў пэўнай паслядоўнасці» (*спакойна цякло жыццё; думкі цяклі далей*).

Такім чынам, другасныя дзеяслоўныя намінацыі шырока прадстаўлены ў беларускім моўным кантынууме і ў пэўнай ступені адлюстроўваюць спецыфіку беларускай ментальнасці, а таксама нацыянальнай моўнай карціны свету. Яны ўтвараюцца па пэўных семантычных мадэлях шляхам пераасэнсавання семантыкі зыходных адзінак і выбудоввання пэўных сэнсавых адносін паміж першаснымі і другаснымі ЛСВ. Зыходныя ЛСВ характарызуюцца глыбокім сэнсавым патэнцыялам і экстрапаліруюць частку сваёй семантыкі ў выніковую метафарычную вобласць, якая адлюстроўвае сферы дэструктыўных, гастранамічных, водных, метэаралагічных, маўленчых, ментальных, псіхалагічных, сацыяльных, тэмпаральных і іншых з'яў і паняццяў. Даволі часта дзеясловы адносна простых і канкрэтных фізічных дзеянняў і станаў становяцца запатрабаванымі для абазначэння больш складаных абстрактных працэсаў, элементаў мыслення, лагічных, пачуццёвых і эмацыянальных кампанентаў шырокай ментальнай сферы. Значная частка метафарычных абазначэнняў характарызуецца негатыўнай канатацыяй і высокай ступенню экспрэсіўнасці.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Старычонок, В. Д. Многазначнасць слова ў беларускай мове : у 3 кн. / В. Д. Старычонок. – Мінск : Коларград, 2017. – Кн. 1 : Асноўныя тыпы полісеміі, кірункі семантычнай дэрывацыі. – 273 с.
2. Чудинов, А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000) / А. П. Чудинов. – Екатеринбург : УрГПУ, 2001. – 238 с.

УДК 811.161.3'221

Сянкевіч В. І.

(Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна, г. Брэст, Беларусь)

МЕТАЛІНГВІСТЫКА БЕЛАРУСКАГА СЛОВА

Статья посвящена феноменологическому подходу к изучению языка – металингвистике повседневного слова. Обосновывается антиномический характер металингвистики, ее противопоставленность приоритетным направлениям современного позитивно-ортодоксального языкознания. Высказывается мысль о неопределимой роли феноменологии для гуманитарных наук, изучающих метаязык творчества и объективации.

Ключевые слова: *металингвистика, антиномичность, слово и дискурс, коммуникативные метастазы.*

Шматлікія працы беларускіх мовазнаўцаў прысвечаны стыхій жывога слова. Гэта бясспрэчна гаворыць на карысць прысутнасці ў беларускай лінгвістыцы металінгвістычнага вектара, хаця сам тэрмін *металінгвістыка* пакуль яшчэ не ўвайшоў у навуковы ўжытак і не дайшоў да шырокага кола вучоных.